AKADEMIK O‘TKUR ISLOMOVNING O‘ZBEKISTON ARXEOLOGIYASI RIVOJIGA QO‘SHGAN HISSASI

Xudoyberdiyev A.A
Guliston davlat pedagogika instituti,
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekistonning ma’naviy-ma’rifiy hayotini olis o‘tmishini o‘rganishda, yurtimizning yetuk bilimdoni, tarixchi-arxeolog, O‘zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi, tarix fanlari doktori, professor, Respublikada arxeologiya va tarix sohasining rivojiga va tarixchi kadrlarning yetishtirishga ulkan hissa qo‘shgan ulug‘ ustoz O‘tkur Islomovich Islomov hayoti va faoliyati, ibratlari hamda O‘zbekiston arxeologiyasiga kirib kelishi haqida to‘xtalib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: Arxeologiya, arxeologik maktab, akademiya, madaniy aloqalar, ekspeditsiya, neolit madaniyati, xronologiya, Obishir, Qo‘shilish, Machay, Selung‘ur, Mohandaryo, Kampirak, Qizilqir, Obirahmat

Ma’lumki, asrlar davomida shiddat bilan kechayotgan ijtimoiy taraqqiyot insoniyatni ma’naviy-ma’rifiy jihatdan yetukligini, ijtimoiy faolligini taqozo etadi. Insonlarning ijtimoiy dunyoqarash va xulq-atvor me’yorlari bir avloddan ikkinchi avlodga oila sharoitida ota-onalardan, ta’lim muassasalarida ustoz-shogird munosabatlari shuningdek, milliy tarixiy merosimizni o‘rganish vositasida yetib kelgan. Prezidentimizning “Buyuk ajdodlarimizning betakror va noyob ilmiy-ma’naviy me’rosi biz uchun doimiy harakatdagi hayotiy dasturga aylanishi kerak”. [1.1] degan fikrlari zamirida avvalambor, milliy ta’lim tizimini ana shunday ruh bilan sug‘orish, mazkur ma’naviy xazinani bugungi avlodlarga sodda tushunarli, jozibali shaklda yetkazib berish muhimligi ta’kidlab o‘tiladi. Yaqin tariximizdagi buyuk ustoz tarixchimiz yuzlab shogirtlarga ustozlik qilgan ustozimiz akademik O‘tkur Islomovich Islomovning ilmiy me’rosini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kishilik jamiyatining tarixini, xususan, ibtidoiy jamiyat tarixini o‘rganish va uni tiklashda moddiy manbalar muhim o‘rin tutadi. Qadimgi davr tarixini o‘rganish yo‘lida arxeologik yodgorliklarni izlab topish, o‘rganish, moddiy manbalarni ilmiy muamolaga kiritish va ular orqali ibtidoiy davr tarixiy jarayonlarini tiklash mutaxassis olimlarning zimmasidagi muhim, o‘z navbatida murakkab vazifalardan biri sanalgan. O‘tkir Islomov butun umrini O‘rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi tarixini o‘rganishga bag‘ishlagan keksa arxeologlar avlodining yetakchi namoyondasi hisoblanib, mashaqqatli va o‘z navbatida zafarli hayot yo‘lini bosib o‘tgan .

Arxeologiya tarixi fanining bugungi taraqqiyot darajasida o‘tmishdagi olimlarning biografi materiallari asosida “fan siymolalari”ni rekonstruksiya qilishga urinish va “shaxslarda namoyon bo‘ladigan fan tarixi”ni yaratish alohida dolzarblik kasb etadi. Xususan, Vatanimiz arxeologiyasini o‘rganish jarayonida “shaxs aspekti” muhim ahamiyatga ega. O‘zR FA akademigi, A. Beruniy nomidagi davlat mukofoti sohibi O‘tkur Islomovich Islomovning shaxsi va uning O‘rta Osiyo arxeologiyasiga qo‘shgan hissasi o‘rganish va yoshlarga yetkazish dolzarb ahamiyatga ega.

Akademik O‘tkur Islomovning ilmiy faoliyati va Markaziy Osiyo arxeologiyasi va tarix fani rivojiga qo‘shgan hissasi ko‘plab manbalarda yoritilgan. A.Asqarov, T. Sh. Shirinov va A. P. Derevyanko tomonidan yozilgan maqolalarda **[2, 3]**, B.Nazirov, A.Jumayev tomonidan yozilgan maqolalarda **[4]** olimning ilmiy merosi, arxeologik maktab yaratishdagi o‘rni hamda O‘zbekiston arxeologiyasining taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi atroflicha tahlil qilingan. Shuningdek O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Milliy Arxeologiya Markazi tamonidan F.Maqsudov muharrirligida O‘zbekiston akademigi O‘tkir Islomovich Islomov xotirasiga bag‘ishlangan «O‘rta Osiyoning tarix oldi madaniyatlari» mavzusidagi xalqaro ilmiy – amaliy konferensiya materiallarida , Farhod Maqsudov Baxtiyor Sayfullaev, Sayyora Mirsoatova, Anvar Omonov, Ra’noxon Ahmadaliyeva, Raxmon Ibragimov, Rustam Sulaymanov, Akmal Muhammadiyev, Sunatulla Tursunov, Ergashev Orifjon, Pavlenok K. K., Pavlenok G. D., Kogai S. A., Derevnina A. S., Yudin I. A., Tursunov S. S. maqolalarida **[5]** Akademik O‘tkur Islomovning tarix va arxeologiyaga faniga kirib kelishi , arxeologik ekspeditsiyalarni tashkil etishdagi ilmiy boshqaruvi, shuningdek, yosh arxeologlarni tayyorlashdagi xizmatlari yoritilib, uning Markaziy Osiyo arxeologiyasidagi o‘ziga xos ilmiy maktabi alohida ta’kidlab o‘tilgan.

Tadqiqotda akademik O‘tkur Islomovich Islomovning ilmiy faoliyati arxeolgiya faniga kirib kelish tarixini o‘rganishda xolislik tamoyiliga amal qilinib, tahlil, sintez, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, tarixiy tahlil hamda xronologik yondashuv kabi ilmiy usullardan foydalanildi.

O‘zbekiston, xususan Markaziy Osiyoning ma’naviy-ma’rifiy hayotini olis o‘tmishini o‘rganish haqida gap ketganda, yurtimizning yetuk bilimdoni, tarixchi-arxeolog, O‘zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi, tarix fanlari doktori, professor, Respublikada arxeologiya va tarix sohasining rivojiga va tarixchi kadrlarning yetishtirishga ulkan hissa qo‘shgan ulug‘ ustoz O‘tkur Islomovich Islomov hayoti va faoliyati, ibratlarini eslamaslikning iloji yo‘q.

Akademik O‘tkur Islomov 1932-yilda Toshkent shahrida ziyolilar, ya’ni o‘qituvchilar oilasida tavallud topgan. Uning otasi Islom Ismoilov – O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan o‘qituvchi, onasi Habiba Ismoilova esa el suygan pedagog va tarbiyachi sifatida yosh avlod tarbiyasi va kamolotga yetkazish yo‘lida faoliyat olib borganlar **[2, 147]**.

O‘tkur Islomovning yoshlig chog‘ida yoq oila muhiti, ota-onaning mehnatsevarligi hamda maktab o‘qituvchilarining ma’naviy ta’siri ostida qalbida o‘z xalqining boy tarixi va ma’naviy-madaniy merosiga bo‘lgan chuqur qiziqishni uyg‘otdi. O‘tkur Islomov maktabni a’lo baholar bilan tamomlagandan so’ng ota-onasi izidan borib, dastlab Toshkent pedagogika bilim yurtida (1947-1951), so‘ngra Toshkent davlat pedagogika institutining Tarix fakultetida (1952-1956) tahsil oldi **[3, 145]**.

O‘tkur Islomov institutni imtiyozli diplom bilan tamomlab, dastlabki pedagogik faoliyatini Toshkent viloyati Qorasuv tumanidagi 14-sonli o‘rta maktabda o‘qituvchilikdan boshladi. U bu yerda o‘z faoliyatini g‘ayrat va fidoyilik bilan olib borib, mahalliy aholi orasida tezda e’tibor qozondi. Biroq tarix va arxeologiyaga bo‘lgan kuchli qiziqish uni O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Tarix va arxeologiya institutiga yetakladi. **[1, 147]**.

O‘tkur Islomov O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Tarix va arxeologiya institutida arxeologiyaning otasi hisoblangan Yahyo G‘ulomov rahbarligida katta laborant lavozimida ish boshladi. 1957-yilda Yahyo G‘ulomov uni Buxoro viloyatida olib borilayotgan Mohandaryo arxeologik ekspeditsiyasiga yubordi. O‘. Islomov dastlab Qizilqir yodgorligida, so‘ngra aspirantlar M. Qosimov va H. Nasriddinovlar bilan birgalikda H. Muhammediyev rahbarligida Buxoro vohasini antik davrda o‘rab turgan Kampirak devor qoldiqlarini tadqiq etishda ishtirok etdi. Ushbu ishlarni bajarish jarayonida ekspeditsiya a’zolari bir oy davomida og‘ir sharoitda, tuya karvonlaridan foydalanishga majbur bo‘lishdi. **[2, 147]**.

Ekspeditsiya natijasida xalq orasida noma’lum bo‘lgan “Kampirak devor” qoldiqlari hamda Varg‘azut tosh davri yodgorliklari kashf etildi. Bundan tashqari, Qizilqum hududidagi Boshtepa va Baraxsha kabi qadimiy yodgorliklarga oid yangi ilmiy ma’lumotlar to‘plandi. Mohandaryo ekspeditsiyasi o‘z ishini muvaffaqiyatli yakunlab, O‘tkur Islomovning arxeolog sifatida shakllanishi muhim qadamlardan biri bo‘ldi.**[6]**.

O‘tkur Islomovning ilmiy malakasini oshirish maqsadida 1959-1963 yillarda sobiq Ittifoq Fanlar akademiyasining Arxeologiya institutining Leningrad bo‘limida mashhur arxeolog, akademik A.P.Okladnikov rahbarligida aspiranturada tahsil oldi.

Shu dargohda u M.M.Gerasimov, M.P.Gryaznov, S.A.Semyonov, P.I.Borisovskiy, B.B.Piotrovskiy, N.N.Gurina, V.M.Masson kabi jahon ilmiy jamoatchiligi tomonidan tan olingan ko‘plab yetuk professorlar bilan muloqotda bo‘ldi, ulardan saboq oldi va ma’ruzalar tingladi.

Ushbu ilmiy muhit O‘tkur Islomovning iste’dodli olim sifatida shakllanishiga, arxeologiya fanini chuqur va izchil o‘rganishiga hamda O‘zbekiston tosh davrini o‘rganilishida muammolarini muvaffaqiyatli hal etishiga asosiy omil bo‘ldi. 1963-yilda u “Quyi Zarafshonning neolit madaniyati” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi, O‘tkur Islomov O‘zbekistonda tosh davrini o‘rgangan birinchi o‘zbek olimi sifatida tarixda qoldi. **[6]**.

O‘tkur Islomovning ilmiy faoliyatida O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Tarix va Arxeologiya instituti olimning butun ilmiy hayoti va ijodiy taqdir yo‘lining asosiy markaziga aylandi. O‘tkur Islomov institutda dastlab kichik xodim (1963-1964) so‘ngra katta ilmiy xodim (1964-1970), bo‘lim mudiri (1970-2000) lavozimlarda faoliyat ko‘rsatgan. **[2, 148]**.

Uning qariyb ellik besh yillik mehnat faoliyati davomida erishgan salmoqli natijalarida aynan shu dargohning o‘rni beqiyosdir. Arxeologiya instituti o‘z davrida dunyoga tanilgan yetuk olimlar hamda fan va jamoat arboblarini yetishtirdi. Akademik O‘tkur Islomov esa ana shunday ulug‘ ilm-fan namoyandalarining yorqin vakillaridan biriga aylandi . Yosh mutaxassisning yuqori tashkilotchilik qobiliyati, arxeologiya faniga bo‘lgan fidoiyligi, talabchanligi va halolligi uni tez orada ijtimoiy fanlar rahbarlari e’tiboriga tushirdi. Keyinchalik u safdoshlari bilan birgalikda O‘zbekiston Fanlar akademiyasining qadimiy va navqiron Samarqand shahrida tashkil etilgan Arxeologiya institutini shakllantirishda, xususan, “Samarqand arxeologiya maktabi”ga asos solishda faol ishtirok etdi.

O‘tkur Islomov ilmiy faoliyatida mezolit davri yodgorliklarini ham keng ko‘lamda tadqiq qildi. Toshkent, Farg‘ona, Surxondaryodagi mezolit davri yodgorliklarini o‘rgandi. Toshkent yaqinidagi “Qo‘shilish”, Farg‘onadagi “Obishir” va Surxondaryodagi “Machay” g‘orida **[7]**. muhim yodgorliklarda tadqiqot ishlari boshlandi. O‘tkur Islomov ushbu yodgorliklarning nihoyatda katta xronologik va tarixiy ahamiyatga ega ekanligini ilmiy jihatdan asosladi shu bilan birgalikda hamda O‘rta Osiyo hududida 50 dan ortiq tosh davriga oid yangi yodgorliklar mavjudligini aniqladi. Tadqiqotlar natijasida O‘tkur Islomov O‘rta Osiyoda birinchi bo‘lib mezolit davri odamlarining moddiy madaniyati va turmush tarzi tarixini ilmiy asosda asoslab berdi. O‘rganilgan tadqiqotlar natijasida 1978-yilda “O‘rta Osiyo mezoliti” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi **[8]**. Doktorlik dissertatsiyasini

himoya qilgandan so‘ng, O‘tkur Islomov o‘z ilmiy e’tiborini arxeologiya fanining eng qadimgi bosqichi – paleolit davrini chuqur o‘rganishga qaratdi va bu yo‘nalishda yangi ilmiy muvaffaqiyatlarga erishdi.

1980-yillaridan boshlab, O‘tkur Islomov rahbarligida paleolit davriga oid Selung‘ur g‘orida keng ko‘lamli qazish ishlari olib borildi **[9]**. O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, akademik O‘tkur Islomov va uning shogirdlari faoliyati yangi bosqichga ko‘tarilib, katta muvaffaqiyatlarga erishildi. Shu jumladan 1998-yildan boshlab O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi va Rossiya Fanlar Akademiyasining qo‘shma arxeologik ekspeditsiyasi tashkil etildi. Bu ilmiy ekspeditsiyaga O‘zbekiston tomonidan akademik O‘.Islomov, Rossiya tomonidan esa akademik A.P.Derevyanko rahbarlik qildi. **[10]**. Ushbu taniqli arxeolog olimlar guruhining hamkorligi Markaziy Osiyo paleolit davri muammolarini, jumladan, insonning paydo bo‘lishi masalasini o‘rganishga qaratildi va buning natijasida qator jahonshumul kashfiyotlar amalga oshirildi.

2003-yilning yozida arxeologlar tomonidan Obirahmat g‘orida kamida 50 ming yil muqaddam yashagan qadimgi odamning suyak qoldiqlari topildi **[11]**. Obirahmatdagi bu topilma nafaqat O‘zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo qadimgi tosh davri arxeologiyasi uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etdi.

Akademik O‘tkur Islomovning ko‘p yillik ilmiy izlanishlari jami 8 ta monografiya, yirik asarlar va 160 dan ortiq ilmiy, ilmiy-ommabop ishlarida o‘z aksini topgan.

Xulosa qilib aytganda, Akademik O‘tkur Islomovning ilmiy ishlarida nazariya va amaliyot chambarchas qo‘llanilgan. Olim arxeologik materialarni tarixiy va madaniy jihatdan tahlil qilib davriy klassifikatsiyani aniq belgilash va ibtidoiy jamiyatning iqtisodiy rivojlanish bosqichlarini asoslash kabi masalalarda o‘z maktabini yaratdi.

Yahyo G‘ulomov Arxeologiya maktabining yetuk vakillaridan biri bo‘lgan iqtidorli arxeolog olim, akademik O‘tkur Islomov o‘zidan, shogirdlariga, bugungi yosh avlodga hamda Yurtimiz tarixi bilan qiziquvchi keng jamoatchilikka boy ilmiy meros qoldirdi. Uning ko‘plab ilmiy tadqiqotlari natijalari kelgusida ham uzoq yillar davomida O‘zbekiston tarixining tosh davriga oid dolzarb muammolarni hal etishda asosiy yo‘l-yo‘riq va nazariy manba (dasturilamal) bo‘lib xizmat qilaveradi.

Akademik O‘tkur Islomov Markaziy Osiyo arxeologiya fanining, xususan, tosh davri sohasining yirik va tan olingan namoyandasi hisoblanadi. U o‘zining qariyb ellik besh yillik ilmiy faoliyati davomida nafaqat Yahyo G‘ulomov kabi ustozlarning ilmiy an’analarini davom ettirdi, balki Samarqand Arxeologiya maktabining

shakllanishiga ham faol hissa qo‘shdi. Olimning ilmiy tadqiqotlari keng qamrovli bo‘lib, 8 ta monografiya va 160 dan ortiq ilmiy ishlarida keng yoritilgan. Bu tadqiqotlar O‘zbekiston tarixi va madaniyatining eng qadimiy bosqichlarini yoritishda fundamental ahamiyat kasb etadi. Shuni qayd etish joizki, Akademik O‘tkur Islomov O‘zbekistonning ibtidoiy davr tarixini o‘rganishda katta ilmiy meros qoldirgan olimdir. Akademik O‘tkur Islomovning ilmiy fidoiyligi, qat’iyati va Vatan tarixiga bo‘lgan muhabbati barcha shogirdlari, hamkasblari va tarixga qiziquvchi jamoatchilik qalbida yorqin xotira sifatida abadiy saqlanib qoladi. Olimning ilmiy tadqiqotlari nafaqat tarixning eng qadimgi bosqichlarini yoritishga, balki milliy arxeologiya maktabining rivojlanishiga ham xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Sh.M.Mirziyoyev “Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi” Toshkent: “O‘zbekiton” nashriyoti 2023, 214-b.
2. Asqarov A., Shirinov T. Sh. Akademik O‘tkir Islomov // O‘zbekiston arxeologiyasi. 2014. № 1 (8). – B. 147-150.
3. Деревянко А. П. Академик Ўткир Исломович Исломов // Ўзбекистон археологияси. 2014. № 1 (8). – С. 145-146.
4. B.Nazirov, A.Jumayev O‘tkur Islomov – Markaziy Osiyo Paleolitshunosligining Yirik Namoyandasi // Tadbirkorlik va Pedagogika . 2025. № 5. – B.42-51.
5. F. A. Maqsudov. “O‘zbekiston Moddiy Madaniyati Tarixi” 43-Nashri T-2022.
6. Исламов У. И. Первобытная культура в низовьях Зарафшана. – Ташкент: Фан 1966.
7. Исламов У. И. Пешера Мачай. – Ташкент: Фан 1980.
8. Исламов У. И. Обиширская культура. – Ташкент: Фан 1988.
9. Исламов У. И. Культура каменнлгл века Центральной Ферганы- Ташкент: Фан 1995
10. Деревянко.А.П.,Исламов.У.И., Петрин В.Т., Сулайманов Р.Х., Алимов К., Крахмаль К.А., Исследования грота Оби-Рахмат (Респулика Узбекистан) в 1998 г.// Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий.-Новосибирск: Изд-во ИАЭт СОРАН. 1998
11. B.Sayfullayev,S.Mirsoatova, A.Omonov, R.Ahmadaliyeva – O‘zbekistonning ibtidoiy davr arxeologiyasi bo‘yicha yirik olim – O‘tkur Islomovich Islomov 90 yoshda // “O‘zbekiston Moddiy Madaniyati Tarixi” 43-Nashri T-2022.